

ZÁPADOČESKÁ UNIVERZITA V PLZNI
FAKULTA PEDAGOGICKÁ
KATEDRA ČESKÉHO JAZYKA A LITERATURY

ETYMOLOGIE A JEJÍ POJETÍ V ČEŠTINĚ
BAKALÁŘSKÁ PRÁCE

Lucie Tomanová

Učitelství pro 2. stupeň ZŠ, obor ČJ-VK

Vedoucí práce: PaedDr. Helena Chýlová, Ph.D.

Plzeň, 2013

Prohlášení:

Prohlašuji, že jsem bakalářskou práci vypracovala samostatně s použitím uvedené literatury a zdrojů informací.

Plzeň, 2. února 2013

.....
vlastnoruční podpis

Poděkování:

Děkuji PaedDr. Heleně Chýlové, Ph.D. za odborné vedení bakalářské práce a poskytování cenných rad, které vedly k vypracování této práce.

Obsah

ÚVOD	6
1 VYMEZENÍ ETYMOLOGIE	7
1.1 SUMARIZACE LITERATURY	8
2 ZÁKLADNÍ ETYMOLOGICKÉ POJMY	10
2.1 ODHALOVÁNÍ PŮVODU SLOVA	10
2.1.1 Morfologická analýza	10
2.1.2 Slova domácí	10
2.1.3 Slova přejatá	11
2.1.4 Rozdělení jazyků	11
2.1.5 Rekonstrukce slovní zásoby	13
2.2 VÝVOJOVÉ ZMĚNY	13
2.2.1 Hláskové změny	13
2.2.1.1 Od indoevropštiny k praslovanštině	14
2.2.1.2 Od praslovanštiny k rozpadu slovanské jednoty	15
2.2.1.3 Od rozpadu praslovanštiny k češtině	16
2.2.2 Morfologické změny	16
2.2.2.1 Kořen	17
2.2.3 Sémantické změny	18
2.2.3.1 Sémantická specializace	18
2.2.3.2 Sémantická generalizace	18
2.2.3.3 Přenášení významu	19
2.2.4 Psychologické změny	19
2.2.4.1 Morfologická analogie	19
2.2.4.2 Lidová etymologie	19
2.2.4.3 Bakalářská etymologie	20
2.2.4.4 Kontaminace	21
2.2.4.5 Tabu	21
3 VÝVOJ ETYMOLOGIE	23
3.1 KOŘENY EVROPSKÉ ETYMOLOGIE A JEJÍ VÝVOJ OD STŘEDOVĚKU DO RANÉHO NOVOVĚKU	23
3.2 VÝVOJ ETYMOLOGIE ZA DOB ČESKÉ RENESANCE A HUMANISMU	24
3.3 VÝVOJ NOVODOBÉ EVROPSKÉ ETYMOLOGIE	25
3.4 VÝVOJ NOVODOBÉ ETYMOLOGIE ČESKÉ	26
4 ANALÝZA ČESKÝCH ETYMOLOGICKÝCH SLOVNÍKŮ	29
4.1 ETYMOLOGICKÝ SLOVNÍK JAZYKA ČESKÉHO JOSEFA HOLUBA A FRANTIŠKA KOPEČNÉHO	30
4.2 ETYMOLOGICKÝ SLOVNÍK JAZYKA ČESKÉHO VÁCLAVA MACHKA	32
4.3 STRUČNÝ ETYMOLOGICKÝ SLOVNÍK JAZYKA ČESKÉHO SE ZVLÁŠTNÍM ZŘEATELEM KE SLOVŮM KULTURNÍM A CIZÍM JOSEFA HOLUBA A STANISLAVA LYERA	34
4.4 ČESKÝ ETYMOLOGICKÝ SLOVNÍK JIŘÍHO REJZKA	35

5 NÁVRHY CVIČENÍ Z ETYMOLOGIE PRO DRUHÝ STUPEŇ ZŠ	37
5.1 Cvičení č. 1 – DNY V TÝDNU	37
5.2 Cvičení č. 2 - MĚSÍCE.....	38
5.3 Cvičení č. 3 – SVÁTKY	38
ZÁVĚR	41
RESUMÉ.....	44
CIZOJAZYČNÉ RESUMÉ.....	44
SEZNAM ZKRATEK.....	45
POUŽITÁ LITERATURA.....	47

Úvod

Záměrem mé práce je popsat etymologii jako lingvistickou disciplínu. Práce je rozčleněna na pět kapitol, přičemž první tři se věnují teoretickému zpracování a další dvě se zabývají praktickými úlohami v rámci etymologie.

V první kapitole vymezím hranice etymologie a sumarizuji základní literaturu, která se etymologii věnuje.

V následující kapitole se pokusím představit základní etymologické pojmy. Nejprve popíšu postup etymologa a úkony, které je zapotřebí při bádání učinit, a poté se zaměřím na změny v jazyku, ke kterým během času došlo a které musí etymolog znát.

Ve třetí kapitole vylíčím historii české etymologie v souvislosti s evropskými etymologickými dějinami.

Čtvrtá kapitola se zabývá praktickým porovnáním čtyř základních českých etymologických slovníků, které se opírá o kritéria stanovená Y. Malkielem. Komparace se týká *Etymologického slovníku jazyka českého* Josefa Holuba a Františka Kopečného z roku 1952, celoživotního díla Václava Machka *Etymologického slovníku jazyka českého* respektive jeho přepracovaného vydání z roku 1968, *Stručného etymologického slovníku jazyka českého se zvláštním zřetelem ke slovům kulturním a cizím* Josefa Holuba a Stanislava Lyera z roku 1967 a nejnovějšího *Českého etymologického slovníku* Jiřího Rejzka z roku 2001.

V poslední kapitole se pokusím navrhnout tři cvičení z oblasti etymologie pro druhý stupeň základní školy. První cvičení je zaměřeno na dny v týdnu, druhé na měsíce a třetí na nejznámější svátky, které se v České republice slaví.

1 Vymezení etymologie

Slovo etymologie je složeno z řeckého *etymos*, což znamená skutečný, pravdivý, pravý, a *logos* neboli podání, pojednání, nauka. Ve starých pojetích jde v etymologii o nalezení *to etymon*, tedy toho základního a pravdivého, hledá skutečnou podstatu slova. V novém pojetí je etymologie diachronní lingvistická disciplína, snažící se zjistit původ slov, jejich vznik a vývoj po stránce tvarotvorné i sémantické. Postupuje od dnešní podoby až po nejstarší stadium slova (Vážný, 1958: 278).

Etymologie zkoumá původ slov, která jsou i pro laiky průhledná, ale také slova, u kterých bychom spojitost hledali jen těžko. Úspěšné bádání musí tedy být podpořeno jednak srovnáváním daného slova daného jazyka v průběhu času a také jeho podob v dialektech, ale také srovnáváním s jinými jazyky, zvláště geneticky příbuznými, které tvoří jazykovou rodinu. U těchto jazykových rodin existuje předpoklad jistého společného prajazyka. Tato porovnání se opírají o zachované písemné památky. Tato metoda se nazývá historickosrovnávací a její objevení přineslo velký rozvoj etymologie (Večerka, 2006: 7-9).

Etymologická analýza rekonstruuje veškeré změny, kterými zkoumaná slova prošla, jejich motivaci, původní morfémy atd. Tento postup se nazývá deetymologizace. Etymologové musí brát v úvahu všechny typy změn: hláskové, psychologické, morfologické či sémantické. Musejí vědět o vývoji jazyka a také o vývoji etymologie samotné. Neméně důležitá je znalost rozvrstvení jazyků a jazykových rodin. Etymologie využívá mnoho lingvistických i nelingvistických disciplín, které navzájem kombinují (Večerka, 2006: 12-15).

+ „Výsledky etymologických výzkumů představují cenný podklad pro bádání odborníků i z jiných oborů, zejména historie, etnografie, archeologie či sociologie. Zejména výzkum v oblasti vlastních jmen bývá často jediným pramenem poznání dnes už vymřelých jazyků (například jazyk Ilyrů). Existence vlastních jmen je důležitým faktorem v poznávání minulosti – ukazuje na koexistenci více národů a také na to, že nové národy nepřicházely do země úplně pusté.“ (Marešová, 2008: 2).

Onomastika je jazykovědná disciplína, která se dlouhou dobu vyvíjela uvnitř etymologie. Encyklopedický slovník češtiny onomastiku vymezuje takto: *„Nauka o vlastních jménech (onymech/propriích)... Nauka o vzniku a fungování propriálních pojmenovacích soustav, o jejich realizaci v konkrétních podmínkách společenských,*

časových a místních a zároveň jako nauka o konkrétních prvcích těchto soustav.“(Encyklopedický slovník češtiny, 2002: 293).

Onomastika se dělí na další podskupiny. Antroponomastiku, nauku o vlastních jménech osobních. Zoonomastiku, nauku o vlastních jménech zvířat. Fytonomastiku, nauku o vlastních jménech rostlin. Toponomastiku, nauku o zeměpisných jménech. Oikonomastiku, nauku o názvech obydlených objektů. Chrématonomastiku, nauku o jménech věcí atd. (Encyklopedický slovník češtiny; 2002: 293).

Zpočátku se v onomastice využívaly etymologické výklady, které lze dohledat již v *Kosmově kronice české* z roku 1125 a v mnoha dalších kronikách, slovnících i gramatikách. Ovšem až do 19. století byla onomastika disciplínou historickou. Od této doby se onomastika stala lingvistickou disciplínou, a to díky jazykovědcům jako byli Josef Zubatý, František Trávníček, Václav Machek či Bohuslav Havránek. Skutečný rozvoj onomastiky jako samostatného vědeckého oboru se ale datuje až od konce druhé světové války. Důležitým dílem je slovník Antonína Profouse *Místní jména v Čechách, jejich vznik, původní význam a změny* z let 1947-1957. Vedoucí osobností byl ovšem Vladimír Šmilauer, který založil moderní českou onomastiku (Večerka; 2006: 37-40).

Hranice mezi etymologií a onomastikou je tenká, onomastika využívá etymologické postupy a snaží se dohledat původ vlastních názvů. Kromě jazykovědného přístupu ale zkoumá slova i z hlediska geografického, historického atd. Onomastika je dnes samostatným vědním oborem, ovšem s etymologií dál úzce souvisí.

1.1 Sumarizace literatury

Česká etymologie jako vědecká disciplína existuje od 19. stol. V průběhu času vzniklo několik etymologických slovníků, ale také naučných knih pojednávajících o etymologii jako lingvistické disciplíně. Je jí věnováno také několik článků v lingvistických časopisech.

Jsou sepsány dvě příručky, které popisují etymologii jako lingvistickou disciplínu. Je to *Úvod do etymologie* Adolfa Erharta a Radoslava Večerky a kniha *K pramenům slov: úvod do etymologie* od Radoslava Večerky, která se v dlouhých pasážích shoduje s *Úvodem do etymologie*, je možné ji brát spíše jako aktuální doplnění, jelikož tyto dvě knihy od sebe dělí 25 let. Obě knihy obsahují vývoj etymologické disciplíny, změny, které doprovázely vývoj jazyka, a také kapitulu o konkrétním postupu při etymologickém bádání. V poslední řadě se zmiňují o etymologických slovnících a podávají doporučení a

rady, jak s nimi pracovat.

Etymologickým výkladům v češtině se věnují čtyři základní slovníky. Jejich předchůdcem byl *Stručný slovník etymologický jazyka československého* Josefa Holuba, který byl kritizován, ale vyšly z něj další slovníky, na dvou z nich Josef Holub spolupracoval.

První je slovník Josefa Holuba a Františka Kopečného *Etymologický slovník jazyka českého* z roku 1952. Nejrozsáhlejším slovníkem a životní prací Václava Machka je *Etymologický slovník jazyka českého a slovenského* z roku 1957, který byl v roce 1968 přepracován na *Etymologický slovník jazyka českého*. Dalším dílem je *Stručný etymologický slovník jazyka českého se zvláštním zřetelem ke slovům kulturním a cizím* Josefa Holuba a Stanislava Lyera z roku 1967. Zatím nejnovějším slovníkem je dílo Jiřího Rejzka z roku 2001 s názvem *Český etymologický slovník*.

Dalšími důležitými díly z oblasti etymologie je trilogie Michala Novotného *Zákulisí slov*.

Existuje mnoho dalších potřebných etymologických slovníků cizích jazyků, které jsou příbuzné s češtinou. Záslužnými a potřebnými pracemi je např. *Základní všeslovenská slovní zásoba* a *Etymologický slovník slovanských jazyků* Františka Kopečného, které porovnávají slovanská slova se stejným základem. Nebo *Etymologický slovník jazyka staroslověnského* pod vedením Evy Havlové a Adolfa Erharta.

Lingvistické časopisy se většinou věnují buď rozebíráním jednotlivých etymologických zvláštností či nejasností, nebo recenzují vydaná díla vztahující se k etymologii.

Např. velké pozornosti se těší tzv. lidová etymologie, která je i pro laiky velice zajímavá, jelikož jde o mylné rozluštění sémantiky, jejíž výklad se ovšem ve většině případů nabízí. V časopise *Naše řeč* se lidové etymologii věnuje např. Jiří Rejzek, autor nejnovějšího etymologického slovníku z roku 2001, kde stručně vysvětluje, co je lidová etymologie a čím je způsobena. Dále uvádí několik příkladů (Rejzek, 1995: 239).

V časopise *Slovo a slovesnost* se František Kopečný vyjadřuje k problematické etymologii slova *otrok*. V tomto článku se Kopečný snaží objasnit původ slova, které vede dvě linie významu, a to 'chlapec' a 'služebník' (Kopečný, 1973: 110).

Těmito běžně dostupnými časopisy jsou *Naše řeč*, *Slovo a slovesnost*, *Acta onomastica* aj. Výhodou těchto časopisů je, že jsou dostupné online na internetu.

Vychází také několik speciálních etymologických sborníků ruských, polských, německých aj.

2 Základní etymologické pojmy

Tuto kapitolu rozdělím na dvě části. První se bude věnovat konkrétnímu chronologickému postupu, kterým se řídí etymolog, a základním pojmům, které tento postup charakterizují a doprovázejí. Druhá část bude vysvětlovat pojmy z oblasti vývojových změn, ke kterým v jazyce dochází a které jsou pro práci etymologa nezbytné.

2.1 Odhalování původu slova

Cílem etymologa je odhalení původu slova. Aby etymolog vypátral, odkud slovo pochází, musí zjistit, z jakého jazyka vychází, v jaké době vzniklo, jakou mělo původní strukturu a jaká byla motivace jeho vzniku. Tento výzkum poté vede k rekonstrukci slovní zásoby daného období.

V následujících podkapitolách se budu věnovat konkrétnímu postupu, který etymologa dovede k výše popsaným bodům.

2.1.1 Morfologická analýza

V první řadě dojde k analýze slova z hlediska morfologie. To znamená rozložení slova na jednotlivé morfy a zjištění, zda je slovo odvozené od jiného, nebo je dále neanalyzovatelné, ovšem samo může dále sloužit jako základ pro jiné odvozené slovo.

Např. slova *cesta* či *spát* jsou dále nerozložitelná, ovšem dají se z nich vytvořit odvozeniny (např. ze slova *cesta* vzniknou *cestář*, *cestovatel*, *cestovat*; ze slova *spát* zase *uspávat*, *spánek*, *spací* aj.); (Večerka, 2006: 95).

2.1.2 Slova domácí

Pokud etymolog zjistí, že slovo dále rozebrat nelze, začne zkoumat, zda se jedná o slovo domácí či přejaté. Díky tomu dojde k závěru, jak je slovo staré, z jaké doby pochází.

Mezi slova domácí řadíme slova praevropská; slova, která jsou společná některým indoevropským jazykům; praslovanská; pračeská; onomatopoická; citoslovečná; žvatlavá.

Nejstarší jsou slova praevropská, která Slované přejímali od praobyvatel, jejichž teritorium osídlili. Mezi takováto slova patří např. *beran*, *chmel*, *železo*. Naše slovní zásoba

je z velké části tvořena slovy, která mají společný původ v některých indoevropských jazycích. Např. *matka, kámen, myš*. Praslovanská jazyková vrstva je mladší a náleží pouze slovanským jazykům. Patří k ní slova, jako *kráva, večer, uměti*. Nejmladší domácí slova spadají do tzv. pračeské jazykové vrstvy, která se vyskytuje pouze v češtině, např. *cesta, hlemýžď*.

Dílčím úsekem domácí slovní zásoby jsou slova onomatopoická, ta napodobují skutečně vydávané zvuky převážně přírodního charakteru (*fičet, fučet*), a citoslovečná neboli interjekční, která jsou doprovodná k citoslovcím (*bouchat* – ke slovu *buch*; *bědovat* – ke slovu *běda*). Do této skupiny patří také slova tzv. žvatlavá, která jsou typická pro rozhovory s dětmi či o dětech (*papat, bumbat*); (Holub, Lyer; 1982: 7).

2.1.3 Slova přejatá

Slova přejatá pochází z jiného než domácího prostředí a tvoří velice početnou skupinu slovní zásoby. Jsou výsledkem hospodářských, kulturních a politických vazeb k ostatním národům (u nás především německým). Do jazyka se začleňují především přímým stykem s osobami dané národnosti.

Jelikož se v průběhu dějin vztahy mezi jednotlivými národy mění, dá se také za pomoci slovní zásoby (potažmo etymologie) vyzkoumat, jak pevné vazby mezi nimi existovaly a jak dlouho a jakým tempem se k nám slova přejatá dostávala. Tato slova se buď ujímají a stávají se živou slovní zásobou, či se za různě dlouhou dobu stanou archaismy.

Různá odvětví jsou typická pro daný jazyk, a to podle konkrétních historických událostí. Např. s příchodem křesťanství a vzdělání se u nás objevilo mnoho slov řeckých (*evangelium, mše*), latinských (*žák, filosofie, papír*). Pro slova v oblasti umění je typická řečtina (*drama, tragédie, scéna*) atd., (Holub, Lyer; 1982: 7-8).

Čeština v minulosti nejčastěji přejímala z německého jazyka, v dnešní době je nejprogresivnějším jazykem angličtina.

2.1.4 Rozdělení jazyků

Pokud etymolog nemá oporu v dataci a díky sémantickým náznakům existuje předpoklad, že je slovo staré, tudíž se jeho modifikace budou vyskytovat i v dalších jazycích, musí vzít ohled na stav ostatních jazyků a začít srovnávat.

Předpokládá se, že existoval indoevropský prajazyk, ze kterého se vyvíjely další jazyky. Čeština jakožto jazyk slovanské rodiny vychází z praslovánštiny, která není přímo

doložena, ale lze ji díky etymologickým postupům rekonstruovat porovnáním s dalšími indoevropskými jazyky a zkoumáním jednotlivých slov slovanských jazyků v jejich nejstarší podobě. Při zjišťování původu slova je nutné znát tyto podoby, jelikož lze díky komparativní metodě určit přibližnou dobu vzniku a vývoj s případnými změnami morfologické či sémantické povahy. Po objevu této metody etymologové objasnili mnoho slov, jejichž původ byl do té doby nejasný.

Následující přehled se zaměřuje především na jazyky evropské.

Jazyky jsou rozděleny do jazykových rodin:

1) indoevropská jazyková rodina - flektivní typ (skloňování, časování)

1) jazyky slovanské: východní (běloruština, ruština, ukrajinština), západní (čeština, lužičtina, polština, slovenština), jižní (bulharština, makedonština, slovinština, srbochorvatština)

2) jazyky baltské: litevština, lotyština - mají nejbliže ke slovanským jazykům

3) jazyky germánské: severní (dánština, faerština, islandština, norština, švédština), západní (angličtina, frízština, němčina, nizozemština), východní (již zaniklá gótština)

4) jazyky románské: francouzština, itaština, katalánština, rumunština, portugalština, provensálština, rétorománština, španělština. Základem pro tyto jazyky byla stará latina.

5) jazyky keltské: bretonština, galština, irština, kornština, velština

6) albánština

7) řečtina

8) arménština

9) indické jazyky

10) íránské jazyky

2) Uralská jazyková rodina - aglutinační jazykový typ

1) ugrofinská větev (finština, maďarština)

2) samojedská

Další mimoevropské rodiny jsou např. Altajské jazyky (mongolština), Drávidské jazyky (tamilština), Baskičtina, Kavkazské jazyky (čečenština, gruzínština), Izolované asijské jazyky (japonština, korejština), Tibetočínské jazyky (čínština, tibetština), Thajské jazyky (laoština, thajština), Australské jazyky, Africké jazyky, Americké indiánské jazyky (Rejzek, 2001: 9-20).

2.1.5 Rekonstrukce slovní zásoby

Druhotným výsledkem etymologovy práce je rekonstrukce slovní zásoby jazyka v určitém období. Slovní zásobou rozumíme soubor všech jednočlenných, vícečlenných, monosémních i polysémních lexémů, které se v daném jazyku nacházejí. Jejich přesný počet je v podstatě nedohledatelný.

Rozšíření slovní zásoby probíhá pomocí slovotvorby, sémantických změn již existujících slov, vznikem ustálených slovních spojení, přejímáním z cizích jazyků či kalkováním (Encyklopedický slovník češtiny, 2002: 243).

Pokud etymolog zjistí, že např. slovo *mluviti* pochází z praslovanského období, objasní tak dílek praslovanské slovní zásoby.

Pokud etymolog dohledá, z jakého jazyka slovo pochází, ve většině případů tím jeho práce nekončí. Mnoho odborníků slovo dále zkoumá v jazyce, ze kterého přejaté slovo původně vycházelo, a tím dále rekonstruuje starší a starší podoby slova ve starších a starších obdobích.

Může se stát, že badatel zjistí, že ani jazyk, ze kterého se slovo ujalo do češtiny, není jazykem původním, ale také si slovo vypůjčil z dalšího jazyka. Tento řetězec může být velmi dlouhý a v některých případech obtížně dohledatelný (Večerka, 2006: 97).

2.2 Vývojové změny

V průběhu času dochází v jazyku k mnoha změnám. Jednak jsou to změny tzv. vnitřní, které procházejí procesem hláskovým, morfologickým, sémantickým a psychologickým (ty nevycházejí z jazykového systému, ale vznikly působením vlivu mluvčích). Ale také změny tzv. vnější, které jsou výsledkem kontaktu s dalšími jazyky. Vnější změny mohou být velmi komplikované, jelikož mnohé operace jsou cizího původu a do češtiny byly uměle zapojeny.

2.2.1 Hláskové změny

Nejlépe pozorovatelné jsou změny hláskové, které se dají odhalit pomocí porovnávání slov v různých obdobích.

Při etymologickém bádání je zapotřebí vědět, jak se jednotlivé jazyky v průběhu času měnily, aby se mohl postupně zrekonstruovat indoevropský prajazyk, který je

společným základem pro indoevropskou jazykovou rodinu, kam patří také čeština. Při takové rekonstrukci se dostáváme po vrstvách až ke kořenům. Pro český jazyk je důležité zkoumat změny především ve slovanských jazycích, ale okrajově i u dalších. Hláskové změny jsou jedním z hlavních pilířů práce etymologa, jelikož změny hláskového systému byly více méně pravidelné, což o ostatních změnách neplatí. K objevování hláskových změn dochází díky porovnávání různých historických podob slova s podobou dnešní (Rejzek, 2001: 21; Večerka, 2006: 94).

2.2.1.1 Od indoevropštiny k praslovanštině

Indoevropský prajazyk byl hypoteticky dynamický a nářečně rozvrstvený. Tyto dialekty se postupně mísily, sblížovaly a oddalovaly. Oblast, kde Indoevropané sídlili, není zcela známá, předpokládá se, že se rozkládala někde mezi Balkánem a Kavkazem. Také datování praindoevropského období není jasné. Odhaduje se, že to bylo kolem 3. tisíciletí př. n. l.

V následujících několika odstavcích uvedu příklady změn, které znázorní, jak z indoevropského jazyka vzešla praslovanština.

Jednou ze změn byla tzv. palatalizace velár *k̑*, *g̑* a *g̑h*, které buď splynuly s obyčejnými veláry *k*, *g*, *ch* (jazyky kentumové), či se změnily v sykavky *s*, *š* (jazyky satemové).

Z rekonstrukce indoevropského jazyka vyplývají tyto labioveláry *kʷ*, *gʷ*, *gʷh*. Z nich postupně vznikly zadopatrové souhlásky (veláry) ve slovanských, baltských aj. jazycích a retné souhlásky (labiály) v germánských jazycích a latině a řečtině.

Postupem času došlo také k posouvání souhlásek, a to v indoevropštině, ale dále také v germánských jazycích. Indoevropské *bh*, *dh*, *gh* přešlo do obyčejných *b*, *d*, *g*. Tento posun znamenal pro germánské jazyky vznik *p*, *t*, *k*, a z indoevropských *p*, *t*, *k* se nakonec vyvinula *f*, *th*, *h*.

Ablaut neboli střída znamená střídání samohlásek uvnitř kořene slova. Tyto změny byly nejspíš způsobeny různým přízvukem. Např. řecké *leipō* 'zanechávám', *elipon* 'zanechával jsem' a *leloipa* 'zanechal jsem'; zde dochází k alternaci samohlásek *ei*, *i*, *oi*.

Dalším důležitým jevem byl zánik souhlásek. Koncové souhlásky zanikají a uprostřed slova se zjednodušují. Např. staroslověnské *vlъkъ* oproti litevskému *vilkas* (Rejzek, 2001: 21-26; Erhart, Večerka, 1981: 73-75; Holub-Lyer, 1982: 17-21).

2.2.1.2 Od praslovanštiny k rozpadu slovanské jednoty

Asi ve 4. – 8. stol. došlo k expanzi slovanských kmenů. S jejich vznikem nejsme přesně obeznámeni, ale nejspíš to byli potomci předchůdců baltských kmenů, na jejichž vývoji se podílela další etnika, např. italská, íránská aj. Oblast, ve které sídlili, se nejspíše rozkládala severně od Karpat.

Výraznou změnou, která ovlivnila slovanský hláskový systém, byla tzv. palatalizace neboli změkčení. První palatalizace vypadala tak, že $k > č$; $g > dž > ž$; $ch > š$. Př. *keturi* (litevsky) v *četyre* (staroslověnsky). Druhá palatalizace změnila $k > c$; $g > dz$; $ch > s$. Např. z *kaina* (litevsky) *cěna* (staroslověnsky).

Monoftongizace diftongů se v praslovanštině projevil tak, že z *ai*, *oi* $> ě$; *ei* $> i$; *au*, *ou* $> u$; *eu* $> 'u$. Např. z *kaina* (litevsky) *cěna* (staroslověnsky).

V praslovanštině se dále setkáme s tzv. protezí neboli předsouváním hlásky. V tomto období vznikly dvě protetické hlásky – *j* a *v*. Např. *agnus* (latinsky) v *jagne* (staroslověnsky), *ūdra* (litevsky) ve *vydra* (česky). Protetické *v* se v českém jazyce dochovalo dodnes, ale pouze v nespisovné češtině (př. *vokno*).

Dalším posunem k praslovanštině byly změny souhláskového systému: $a, o > o$, např. *ragas* (litevsky) v *roh* (česky); $i > ъ$, např. *vidua* (latinsky) ve *vdova* (staroslověnsky); $u > ъ$, např. *musai* (litevsky) v *mъchъ* (staroslověnsky); $ō, ā > a$, např. *duoti* (litevsky) v *dati* (staroslověnsky); $ē > ě$, např. *mensis* (latinsky) v *měsęcъ*; $ī > i$, např. *vīvus* (latinsky) v *živý* (česky); $ū > y$, např. *sūnus* (litevsky) v *syn* (česky).

Z indoevropských krátkých *i*, *u* vznikly jery. Jery jsou polosamohlásky, které se vyslovovaly jako velmi krátké *i* a *u*. V pozdější době jery ve slabé pozici (liché, počítané od konce) zcela zanikly a v silné pozici se vokalizovaly. V češtině se oba jery změnilly v *e*. Např. *сѣнь* (staroslověnsky) v *sen* (česky).

Z indoevropských *en*, *em* a *on*, *om* vznikly praslovanské nosovky *ę, ǫ*. Ty se postupně měnily: $ę > ä > a$, $ǫ > u$. Např. *ręka* (staroslověnsky) v *ruka* (česky).

Další změnou byla tzv. metateze likvid neboli přesmyk. Př. *korva* (praslovansky) v *kráva* (česky), *golva* (praslovansky) ve *hlava* (česky).

Stahování neboli kontrakce se týká praslovanštiny, ale výrazněji se prosadilo až po rozpadu slovanské jednoty. Př. *mojego* (praslovansky) v *mého* (česky), *grėjati* (praslovansky) v *hřáti* (česky); (Rejzek, 2001: 26-29; Holub-Lyer, 1982: 22-30).

2.2.1.3 Od rozpadu praslovanštiny k češtině

V 9 – 10. stol. existoval na území Čech a Moravy jazyk, který již absolvoval mnoho proměn od dob praslovanštiny, ale ještě nebyl češtinou, nazýváme jej pračeština. Pračeština nemá souvislejší písemné doklady. Ty se objevují až od 13. stol. Jazyku z tohoto období se říká staročeština. Nyní uvedu několik hláskových změn, které nastaly mezi obdobím praslovanštiny a staročeštiny a pokračovaly až ke vzniku češtiny.

V první řadě se změnila staročeské přehlásky. Tyto obměny se uskutečnily pouze na českém území. Oblast moravských nářečí nezasáhly. Z přehlásky *'a > ě*, např. *čása* (praslovansky) v *čiešě* (staročesky); *'u > i*, např. *jutro* (staroslověnsky) v *jitro* (česky).

Nastalo několik změn v souhláskovém systému a souhláskových skupinách: *g > h*; *r' > ř*; *čř > tř* či *stř*, např. *črevo* (slověnsky) ve *střevo* (česky); *šč > št'*, např. *ščuka* (rusky) ve *štika* (česky).

Dalším důležitým prvkem ve vývoji jazyka byla tzv. ztráta jotace. To znamená, že *ě > e*. Do dnešní doby se dochovalo *ě* pouze po retných souhláskách (*b, p, v, m*) a *d, t, n*.

Počátkem 15. století splynula výslovnost *i* a *y*. Rozdílnost se zachovala pouze v písemné podobě.

Poslední zásadní proměnou byly změny v samohláskovém systému, které proběhly mezi 14. – 16. stol. Jednalo se o: *ó > uo > ů*; *ú > ou*; *ý > ej* (tato změna ale nepronikla do spisovného jazyka); *é > í*; *ie > í*. V téže době probíhá také obměna *aj > ej* (Rejzek, 2001: 29-30; Holub-Lyer, 1982: 31-32).

2.2.2 Morfologické změny

Pro české morfologické jednotky je typická trojčlenná struktura. To platí jak pro nová slova, tak pro stará. Jde o kořen neboli etymologický základ slova, derivační sufix, který vyváří nový slovní význam, a gramatický sufix, který vytváří nové tvary daného slova. Derivační sufix a kořen spolu vytvářejí tzv. kmen. Tato základní podoba je ovšem v celé řadě případů porušena. Např. může chybět derivační sufix a slovo tak postrádá kmen, nebo se u složenin může objevit více kmenů (především u slov onomatopoických, domáckých či afektivních) atd. Tyto strukturální modely se shodují i s indoevropskými jazyky různých vývojových fází.

Morfémy nebyly původně s bází těsně spjaty, protože ve většině případů vznikly ze samostatných slov. Toto je patrné do dnešní doby, např. tvary *dělal jsem* nebo *dělal bych*,

kde morfémy *bych* a *jsem* byly samostatnými slovesnými tvary, dnes ovšem plní funkci koncovky (Večerka, 2006: 108-109; Holub, Kopečný, 1950: 39).

Zaměřím se na morfologické změny uvnitř kořenů, jelikož kořen je nositelem významu. Morfologické změny probíhaly také u formantů, ale nebyly pravidelné.

2.2.2.1 Kořen

K nejdůležitějším změnám z hlediska morfologie dochází u kořenů, protože kořen je etymologickým základem slova. Během času docházelo k tzv. obměňování kořenů.

Prvním typem takovéto obměny je kořen s pohyblivým *s*. Např. slovo *skořice* vzniklo již v praslovanském období z *kora* (vlastně *kūra*), k němuž byl vytvořen dublet *skora-*. Ještě ve staročeském období existovaly dublety *skořicě* a *kóra* (Holub, Kopečný; 1950: 42, 334).

Dále se variovaly kořeny s různou znělostí a stejným významem, který mohl být během času posunut. Např. slova *hlahol* a *hlas* vychází z praslovanského *golgolъ* a *golsъ*, obě dvě slova s původním smyslem ‘hlas’. Slovo *hlahol* je dnes významově posunuto a znamená ‘hlučný hovor’ (Holub, Kopečný; 1950: 42, 122).

Varianty palatální, které jsou expresivního původu. Např. k *hnus* existuje expresivní varianta *hnis*. V dnešní době slovo *hnis* označuje tekutinu tvořenou bakteriemi, která se tvoří v místě zánětu (Holub, Kopečný; 1950:42; Rejzek; 2001: 205).

Nasalisované kořeny s infixem *m*, *n*. Typické mj. pro onomatopoické varianty, např. *drčeti* – *drnčeti* (Holub, Kopečný; 1950: 43).

Přesmyk v kořenech je další změnou. K této variantě často dochází při přejímání z cizích jazyků, ovšem také z lidového „komolení“ slov, např. místo slova *velryba* lze především u dětí slyšet přesmyk ve znění *verliba*, tato změna ovšem není kodifikována (Holub, Kopečný; 1950: 43).

Rozšiřování kořenů dalšími kmenotvornými formanty. Např. změny kořenů *práti* (pъr - per – por) – *práce* (port-); (Holub, Kopečný; 1950: 44).

Zdvojování kořenů neboli reduplikace spočívá ve spojení stejných kořenů. Reduplikace je typická pro onomatopoická a dětská slova, která poté působí důvěrněji. Např. *kakat*, *koktat* (Holub, Kopečný; 1950: 44).

Kontaminace znamená křížení kořenů blízkých významem. Např. *blázen* – *blouznit* (z *bloudit*).

Mylná dekompozice spočívá v chybném rozložení složeniny. Jde tedy o

zkomolení kořenu, které je často způsobené nepřesným překladem, často kalkováním. Např. slovo *koroptev*, které je složeno ze slov *kur* a *pták*, pochází z kalku německého *Rebhuhn* (Holub, Kopečný; 1950: 45).

2.2.3 Sémantické změny

Kromě hláskových a morfologických změn, které jsou více méně pravidelné, se při etymologickém bádání musí přihlížet k významovým posunům slov. Tyto změny jsou nepravidelné a špatně ověřitelné a dohledatelné.

Velmi důležité je brát v úvahu při zkoumání a rekonstrukci původní obsahové náplně možné významové posuny. A to nejen vnitrojazykové, ale také věcné, které byly důležité pro skupinu *Wörter und Sachen*. Toto tvrzení je doložitelné např. slovem *červený* (česky), *črvený* (staročesky), původ tohoto slova by nemohl být objasněn bez věcné znalosti. Tato slova spojuje souvislost se slovem *červ*. Dříve se totiž červené barvivo skutečně získávalo ze speciálních druhů červů (Večerka, 2006: 163).

2.2.3.1 Sémantická specializace

Sémantická specializace neboli zužování významu slov spočívá v nabývání konkrétnějšího významu, zvětšuje se obsah.

Příkladem specializace může být slovo *žito*, které v staročestně znamenalo 'obilí'. Slovo je odvozeno od základu *ži-*, jeho původ tedy tkví ve významu 'materiál k živobytí'. Nyní je význam slova specializován pouze na druh obiloviny. Podobně je tomu u slova *pivo*, které pochází ze slova *pít*, původně znamenalo 'nápoj'. Dnes je tímto slovem označován pouze jeden druh nápoje (Večerka, 2006: 164).

2.2.3.2 Sémantická generalizace

Při sémantické generalizaci se rozšiřuje význam a zmenšuje se obsah slov a zvětšuje se jejich rozsah.

Příkladem generalizace je slovo *limonáda*, které původně znamenalo pouze 'nápoj z citrónů', nyní označuje jakýkoli nápoj s ovocnou příchutí (Večerka, 2006: 165; Holub, Lyer, 1982: 289, 374).

Dalšími zvláštními typy generalizace a specializace jsou zhoršování a zlepšování významu. Např. české slovo *páchnout* původně znamenalo 'vydávat pach, vůni'. S takovýmto významem se slovo *páchnout* objevuje ještě u B. Němcové (Večerka; 2006:

167-168).

2.2.3.3 Přenášení významu

Jiným typem sémantických posunů je tzv. přenášení významu. Jde buď o metonymii neboli přenesení významu na základě věcných souvislostí, metaforu neboli přenesení významu na základě vnější podobnosti, či o synekdochu, což je přenesení významu z celku na část nebo z části na celek. Existují také případy, kdy se původní smysl slova již nedochová a zůstane pouze již přenesený význam. Např. slovo *játra* (česky) je dnes slovem značkovým, ale původně pochází z indoevropského *en-tero-* ‘to, co se nachází uvnitř, vnitřnost’. Z tohoto nejspíš vyplývá, že játra byla dříve nejcennější částí vnitřností ulovené či doma zabitě zvěře. V tomto případě tedy jde o synekdochu (Večerka; 2006: 166).

2.2.4 Psychologické změny

Psychologické změny nevycházejí z jazykového systému, ovlivnily je přímo mluvčí. K takovýmto změnám patří morfologická analogie, lidová etymologie, bakalářská etymologie, kontaminace a tabu.

2.2.4.1 Morfologická analogie

Při morfologické analogii dochází k vzájemnému působení tvarů jednoho slova. Jednak formálním zpravidelněním různých tvarů téhož slova, pokud uvnitř slova docházelo k neobvyklým či nežádoucím hláskovým alternacím. Jednak vyrovnáním neproduktivních a produktivních typů. Např. slovesa *peču*, *pečou* místo *peku*, *pekou*. Slovtvorná analogie se projevila např. také připojením předpony *ne-*, i když použití takového prefixu bylo zbytečné. Např. u slova *svár*, které má samo o sobě negativní smysl, se říká *nesvár* nejspíš podle slova *nesvornost* (Večerka, 2006: 152-153).

2.2.4.2 Lidová etymologie

Lidová etymologie patří k mylným jazykovým postupům. Spočívá v nesprávném rozluštění sémantiky a dochází k ní tak, že se mluvčí snaží udělat ze slov značkových slova

popisná, či interpretovat slova neprůhledná. Slovo je zařazeno ke kořeni jiného slova, který je zvukově podobný, ale ve skutečnosti příbuzný není. Lidové etymologii podléhají především slova cizího původu, která mají pro mluvčí nejasnou etymologii, a proto se je snaží nějak vysvětlit. Např. slovo *prostitutka*, které je značkové a přejaté z cizího jazyka, si lidé vykládali jako *protistudka*, které nemá žádnou etymologickou souvislost.

Lidová etymologie může být úmyslná, když např. v uměleckém textu autor vymyslí slovní hříčku (např. J. Suchý *vyvrholka*), nebo náhodná. Lidová etymologie se může ujmout pouze na omezeném území na omezenou dobu, ale existují také případy, kdy takto vzniklé slovo zcela nahradí slovo původní. V takovém případě je velmi těžké objasnit, jak slovo vzniklo, proto je nutné znát historické souvislosti i dohledávat historii slova samého. Např. slovo *strakapoud* bylo původně označení pro ťuhýka, který je známý svou vlastností, že ‘pudí straky’. Lidovou etymologií byl název *strakapoud* ovšem přesunut na datlovitého ptáka, který je výrazně barevný. Lidová etymologie tedy nesprávně přiřadila slovo *strakapoud* ke slovu *strakatý*.

Kromě obměny hláskové podoby slov se lidová etymologie často nesprávně upíná k homofonii či paronymii. Homofona jsou „*zvukově shodné, ale graficky odlišné jednotky (výška a vížka)*“ a paronyma jsou „*slova formálně podobná (historie – hysterie, efektní – efektivní)*“ (Encyklopedický slovník češtiny, 2002, str. 170). Tyto souvislosti jsou velmi těžko dohledatelné a je zapotřebí při jejich dekodování užít historickosrovnávací metodu. Např. slovo *peklo* bylo vykládáno od slova *péci pek-*, při odborné analýze ovšem zjistíme, že slovo *peklo* má v dalších slovanských jazycích význam ‘smůla, dehet’ a tento význam podporuje také latina. Tento výklad je logickým vyústěním náboženské představy o pekle, kde byli hříšníci mučeni vřící smůlou (Rejzek, 2001: 31; Večerka, 2006: 153-158).

2.2.4.3 Bakalářská etymologie

Bakalářská etymologie spočívá v nesprávných etymologických výkladech, které sice tvoří učenci, ale neužili při svém bádání správné etymologické metody, proto jsou jejich výsledky chybné. Takovýmto způsobem se realizoval výzkum etymologie za starověku i středověku až do počátku 19. stol., kdy vznikla etymologie jako vědecká disciplína.

Např. Jan Hus vykládal staročeské slovo *svatba* ze *sva dva* ‘jsme dva’. Ve skutečnosti je toto slovo vysvětlováno „*Od svat svatební host, původně příbuzný, souvisí se svůj...*“ (Holub, Lyrer, 1982: 40). Jan Blahoslav vysvětloval české slovo *kostel* z *kostí*

popel. Správné odvození tohoto slova zní *Staré přejetí z lat. Castellum zdrobněle ke castrum opevněný tábor, původně hradiště s kostelem, pak kostel sám...*“ (Holub, Lyer, 1982: 264).

Dalším příkladem jsou legendy, které často vycházejí z chybného odvození významu. U těchto případů je ovšem těžké říct, zda existovala legenda, ze které bylo nesprávným postupem odvozeno slovo, nebo bylo dříve slovo, z jehož původu vznikla celá legenda. Příkladem může být biblický příběh Jonáše, který lidem nechtěl sdělit, že město Ninive zničí Bůh, a proto utekl. *Ninu-a* (asyrsky) vychází ze slova *nunu* ‘ryba’. Z tohoto vyvození vznikla celá legenda, která tvrdí, že po útěku ho na moři spolkla velká ryba, v jejímž břiše strávil tři dny. Lidé si tedy mohli slovo *Ninive* vyložit tak, že ‘Jonáš strávil několik dní v rybě’ (Večerka, 2006: 159-160).

2.2.4.4 Kontaminace

Kontaminace není chybným etymologickým výkladem, ale spíše přechnutím. Ke kontaminaci dochází zkřížením dvou synonymních slov a následným vznikem slova nového. Výsledné slovo se potom skládá buď z částí obou použitých slov (např. *krumpáč* z *kopáč* a německého *Krummhacke*), nebo z obou původních slov či jejich kořenů (např. *motouz* vznikl spokojením dvou synonym, protože 1. část slova patří ke slovu *motat* a druhá část ke slovu *vázat*); (Rejzek, 2001: 31; Erhart, Večerka, 1981: 124-126).

2.2.4.5 Tabu

Tabu v jazyce představuje neopodstatněnou představu sepětí slova s podstatou věci. Pokud se tabuizované slovo vyřklo, mohlo přivolat nechtěnou skutečnost, např. v podobě nemoci. Tabu nalezneme také v křesťanství a dalších náboženstvích, kde se nadužívání posvátných slov pokládá za znesvěcení.

Tabuizovaná slova se ovšem nemusí pojít pouze s mystikou či náboženstvím, v dnešní době se užívají tzv. emocionální tabu, která jsou většinou spojena s pohlavním ústrojím, vyměšováním aj., tato slova jsou ve společnosti považována za neslušná, sprostá.

Dalším typem je tzv. politicky nekorektní označení, které se nepřipouští v médiích či veřejných projevech (např. slova *cikán*, *negr* apod.).

Dalším důvodem k užití tabu je mluva pomocí šifer, která může sloužit jednak

zločineckým organizacím, ale také k ukrytí vojenského či státního tajemství.

Tabuizovaná slova mají svá zastřená pojmenování, ta mohou tabu zastoupit, nazývají se noa. Vytváří se pomocí tří prostředků.

Za prvé hláskovými změnami a přeskupeními. Např. slovo *čert* se přeskupilo do podoby *čerchmant*.

Za druhé popisným pojmenováním. Např. pro slovo *d'ábel*, které se nesmělo vyslovit, aby nebyl vyvolán, bylo vytvořeno popisné slovo *čert*. To se ovšem postupem času taktéž tabuizovalo a i k tomuto slovu existuje několik popisných výrazů, *ten s kopytem, rohatej* aj.

Nakonec pomocí eufemismů neboli zmírňujících slov (např. pro slovo *zemřít* existuje několik eufemismů *odejít, zavřít oči, vydechnout* aj.); (Rejzek, 2001: 31; Večerka, 2006: 174-190).

3 Vývoj etymologie

3.1 Kořeny evropské etymologie a její vývoj od středověku do raného novověku

Etymologie jako samostatná lingvistická disciplína se začala vyvíjet počátkem 19. stol. Inspirací jí bylo jazykovědné smýšlení z dob renesance, řecké antiky (dokladem zájmu o jazyk bylo vyspělé řečnictví) a také starověké Indie. Původem slov se zabývali již staří Řekové, kteří vedli dlouhodobé spory o to, zda slovo označuje skutečnost ze své podstaty, či jde pouze o domluvu, tedy společenskou konvenci (Večerka, 2006). „*Už dávno víme, že platí to druhé, zásadně je slovo ideologický znak nemotivovaný, tj. jeho význam nijak nevyplývá z jeho zvukové obálky, až na sféru zřetelné onomatopoeie, ač i tam je ta „zřetelnost“ relativní...*“ (Kopečný, 1976: 149). Kompromis mezi oběma názory představuje Platónův (427-347 př. n. l.) dialog *Kratylos*. Přestože se Platón zabýval téměř výhradně řečtinou, kromě několika výjimek ji nesrovnával s jinými jazyky, nebral v potaz historismus a neuvažoval o tvorbě slov pomocí sufixů, je považován za prazakladatele etymologie (Večerka, 2006: 16-18).

Stoikové, kteří vycházeli právě z Platóna, tento způsob zkoumání pojmenovali *ετυμολογία*. Slova dále rozdělili na prvotní (značková) a druhotná (odvozená čili popisná). Úkolem bylo nalézt pravdivý význam tedy shodu slova s označovanou věcí, ale také morální i náboženské pravdy.

O další rozvoj etymologie se zasloužil sv. Augustin (354-430), který uznával jednak onomatopoickou a symbolickou shodu hlásek a významu, ale také vztahy mezi slovy. Díky těmto vztahům vznikl systém tvoření nových slov. Zaprvé protikladem (*bellum* – válka; *res bella* – pěkná věc), za druhé přenesení významu z části na celek nebo z celku na část (*mucro* – špice dýky, meče; celý meč) a podle *vicinitas* neboli ‘sousedství’ (*hordeum* – ječmen; *horreum* – sýpka, do které se ječmen ukládá). Toto tvoření slov bylo ovšem prováděno nahodile, podle libovůle daného autora.

Kromě filozofického směru, který pojednával především o slovech značkových, se kolem počátku našeho letopočtu projevil také tzv. gramatický směr, který se zabýval slovy popisnými. Marek Terentius Varro (116-27 př. n. l.) rozlišil tři typy slov – domácí, cizí a zastaralá. U slov cizích se pokouší objevit, z jakého jazyka pocházejí. U slov domácích zjišťuje, proč a jak byla vytvořena (Erhart, Večerka; 1981: 17).

Dalším důležitým členem tzv. gramatické linie byl Filoxenes (1. stol. př. n. l.), který

zkoumal především jednoslabičné slovní báze, ze kterých vyvozoval základy většiny slovní zásoby. Tímto položil Filoxenes základy novověké etymologii, přestože se jeho dílo nedochovalo. Jeho myšlenky jsou nám známy díky dalším autorům, kteří z jeho díla čerpali. Takovýmto autorem byl například thébský gramatik Óríón (5. stol. n. l.) a jeho dílo *Etymologikon* (Večerka, 2006: 19).

Ve středověku vznikaly lexikografické dílny, např. řecká *Etymologicum Genuinum*, nebo latinské *Origines* neboli *Etymologiae* Isidora Sevilského, v těchto 20 knihách se vyskytují jednak výklady etymologické, ale také výklady terminologické (Erhart, Večerka; 1981: 18; Večerka, 2006: 19).

Díky nedostatku vědeckých metod při bádání se středověká evropská etymologie nestala vskutku vědeckou disciplínou, přestože vzniklo mnoho etymologických slovníků. Ani v brzkém novověku výzkum nikam nepokročil, neustále se opakovaly postupy, které byly známy již z antiky. Dalším důvodem byla středověká spjatost s křesťanskými názory, která dovolovala jediné výchozí místo, a to zmatení jazyků. Tento fakt vedl k nesprávnému odvozování původu jazyků, např. Gesner (1516-1565) se domníval, že řečtina vznikla z hebrejštiny, protože hebrejštiny jako Adamův jazyk musela být východiskem pro ostatní jazyky, protože podle biblických legend všechny živočichy pojmenoval právě Adam (Erhart, Večerka; 1981: 18-19).

3.2 Vývoj etymologie za dob české renesance a humanismu

V období před humanismem byla v českém prostředí převážně vykládána vlastní jména, tímto začala vznikat onomastika (Večerka, 2006: 20).

Díky renesančním principům, které tkvěly v návratu k antickým ideálům, docházelo k podrobnějším výkladům starých textů a jejich kritickému zhodnocení. Tento postup byl předzvěstí historické lingvistiky, která se ale začala vyvíjet až v 19. stol. (Erhart, Večerka; 1981: 19). Dále byl brán zřetel na lexikografickou činnost. Vznikaly srovnávací lexikony, které znamenaly posun ve vědeckém bádání. K nejvýznamnějším dílům patřil *Lexicon symphonum* (1537), který zpracoval Zikmund z Jelení, tzv. Gelenius (1497-1554). Vyskytuje se v něm srovnání stejně a podobně znějících řeckých, latinských, německých a českých slov. Dílo *Knížky slov českých vyložených, odkud svůj počátek mají, totiž, jaký jejich jest rozum* (1587) Matouše Benešovského Philonoma (1550- po 1590) patří mezi první pokusy o slovanský srovnávací slovník. Původ slov vykládá za pomoci intuice a

srovnávání s dalšími jazyky (např. ruština, ukrajinština, běloruština aj.). Kromě komparace s dalšími slovanskými jazyky, podává i výklad lidové etymologie, která byla spojena s libovolností tehdejšího úzu, který vycházel ze středověkých kořenů (Večerka, 2006: 21-22).

Důležitým mezníkem byl také *Česko-latinsko-německý slovník* Václava Jana Rosy (1620-1689), ve kterém se poprvé setkáváme s tzv. hnízdováním slov, v každém hnízdě jsou pospolu všechna slova tvořená z jednoho kořene (Galašová, 2011: 10).

Humanistické gramatiky běžně obsahovaly část pojmenovanou *Etymologia*, tento dobový název ale znamenal jazykovou správnost především morfologickou a slovotvornou. Tento zvyk byl přejat z tzv. donátů neboli latinských gramatik a učebnic (Erhart, Večerka; 1981: 19; Večerka, 2006: 22).

3.3 Vývoj novodobé evropské etymologie

Teprve 18. stol. přineslo potřebu zkoumání a srovnání různých jazyků (ne jen latiny a řečtiny), a to z pragmatického důvodu, kdy se při objevování nových zemí objevilo velké množství cizích jazyků, kterým bylo třeba porozumět.

Na konci 18. stol. vyšel tzv. *Peterburský slovník* Petra Simona Pallase (1741-1811). Pallas v něm porovnává 285 výrazů z 200 různých jazyků..

Důležitým momentem 18. stol. se stal objev indických jazykových bádání reprezentovaných především sanskrtem neboli kulturním a kultovním jazykem. Indiští jazykovědci důsledně pozorovali jazyk, např. gramatik Pánini již ve 4. stol. př. n. l. podal úplnou mluvnici sanskrtu. Indové se zabývali pouze synchronním postupem, přesto se nevědomě podíleli na formování evropské etymologie z hlediska morfologie, fonetiky a slovotvorby. Především objevením základních významonosných složek slova (morfémů či fonémů, a dokonce nulového morfému) a principu slovotvorby za pomoci sufixů, koncovek a také skládání (Erhart, Večerka; 1981: 20).

Velkým úspěchem byl objev indoevropské jazykové rodiny a založení historikosrovnávací metody, kterou vytvořil Franz Bopp (1791-1867). Boppovým cílem bylo odhalení společného původu („*etymologie*“) flexivních slovesných koncovek v uvedených jazycích. Jeho žák August Friedrich Pott (1802-1887) chtěl objasnit také „*tkáň i význam slova (tj. kořene) a jeho přívěsků (sufixů a koncovek)*“. Ovšem teprve vydání díla Jacoba Grimma (1785-1863) *Deutsche Grammatik* může být označeno za skutečný historismus. Kromě srovnání germánské jazykové větve byly zkoumány i další

oddíly indoevropské rodiny. (Večerka, 2006).

Generace mladogramatiků vycházela z již vytyčeného cíle, který spočíval v rekonstrukci indoevropského prajazyka. To znamenalo zjistit prajazykovou formu a význam kořenů a afixů. Etymologie se v této době stala jednou z nejdůležitějších jazykovědných disciplín (Erhart, Večerka; 1981: 21-22).

Ve 20. stol. hrál velkou roli směr zvaný *Wörter und Sachen*. Princip jejich zkoumání tkvěl ve výzkumu slov i věcí těmito slovy označovaných. Zakladatelem tohoto způsobu byl již Jan Amos Komenský, později Jacob Grimm. Ve 2. pol. 20. stol. tento přístup uplatňovali také další lingvisté, např. Václav Machek (Večerka, 2006: 26-27). „*Při četbě Machkova díla uvědomujeme si dále, jak se na vzniku a historii, trvání i zániku slov uplatňují i podmínky existence a vývoje lidské společnosti... Často bychom do záhady zrodu a vývoje slov nepronikli, kdybychom při jejich výkladu k těmto základním mimojazykovým skutečnostem nepřihlíželi.*“ (Vážný, 1958: 274).

Jednou z překážek bádání ve 20. stol. bylo správné vymezení indoevropského prajazyka, který procházel složitým vývojem. To vedlo k dalšímu hledání jazykových skupin, které by byly příbuzné s indoevropským prajazykem. Tato spojení se potvrdila, a to zejména s jazyky ugrofinskými (Erhart, Večerka; 1981: 22-23).

3.4 Vývoj novodobé etymologie české

První zmínky o etymologii pocházejí již ze středověku, našli bychom je např. u Gelenia, Matouše Benešovského, Jana Amose Komenského atd. Z konce 18. stol. pochází dílo Antona Bernoláka (1762-1813), které se snaží o celkové zachycení slovtvorby.

Důležitou událostí pro slovanskou etymologii bylo vydání spisu Josefa Dobrovského (1753-1829) *Entwurf zu einem allgemeinen Etymologikon der slawischen Sprachen* z roku 1813. Bází etymologického výzkumu by podle něj měla být morfematická analýza, která by měla být prováděna za pomoci čtyř tabulek. V první tabulce se vodorovně vyskytovaly samohlásky a svisle souhlásky slovanských jazyků, do vzniklých polí se zaznamenaly vzniklé hláskové kombinace. Další tři tabulky obsahovaly lexikální kořeny, ty jsou rozděleny podle počtu souhlásek. Obsazování tabulek probíhalo pouze v případech, že vzniklá kombinace existuje, Dobrovský se ale v tomto ohledu spoléhal jen na své znalosti (Večerka, 2006: 29-30).

Nejvýznamnější osobností následující generace byl Pavel Josef Šafařík (1795-1861). Podal několik časopiseckých příspěvků o etymologii, ale nejdůležitějším přínosem

byly jeho *Slovanské starožitnosti* z roku 1837. Starožitnosti jsou etymologickým obrazem slovanského dávnověku. Tato práce navazovala na Jacoba Grimma a byla inspirací a výchozím dílem pro mnoho dalších jazykovědců, např. Václava Machka (Večerka, 2006).

Další vývoj byl poznamenán utopií a mýty, většina tehdejších lingvistů si spíše přála identifikaci různých jazyků s těmi slovanskými. Většinou šlo o fantastické konstrukce, např. Ján Kollár (1793-1852) tvrdil, že latina vzešla ze staroslávského nářečí. (Večerka, 2006: 30-31).

Největšího rozmachu dosáhla česká etymologie v tzv. mladogramatickém období. Počátkem 20. stol. se rozmohly etymologické výklady, mnohé vydával Josef Zubatý (1855-1931), který byl indoeuropeistou a znalcem sanskrtu. Jeho statě publikovaly časopisy *Filologický sborník*, *Naše řeč* aj. Podobné kratší rozbory byly vypracovány i dalšími lingvisty, např. Vladimírem Šmilauerem (1895-1983) či Václavem Polákem (1912-1981).

Josef Holub (1881-1966) zpracoval slovní zásobu z etymologického hlediska ve *Stručném slovníku etymologickém jazyka československého* (1933), který byl především důležitým východiskem dalších slovníků, konkrétně Františka Kopečného (1909-1990; *Etymologický slovník jazyka českého*, 1952), Stanislava Lyera (1900-1971; *Stručný etymologický slovník jazyka českého se zvláštním zřetelem k slovům kulturním a cizím*, 1967). Tyto slovníky jsou doposud základními a vcelku spolehlivými příručkami při zkoumání etymologie (Erhart, Večerka; 1981: 27-29).

Po válce bylo etymologické zkoumání obnoveno. Celoživotní dílo Václava Machka *Etymologický slovník jazyka českého a slovenského* (1957), který také existuje v podobě *Etymologický slovník jazyka českého* (1968), se orientuje na nejstarší českou lexikální vrstvu. Machek se také zasloužil o rozvoj etymologického výzkumu, v 50. letech 20. stol. vedl akademické pracoviště pro etymologický slovník slovanských jazyků v Brně. Po Machkově smrti tuto pozici získal František Kopečný. Z tohoto pracoviště vyšel *Etymologický slovník jazyka staroslověnského*, na jeho tvorbě se podíleli významní lingvisté, jako Eva Havlová (1929), Adolf Erhart (1926-2003), Helena Karlíková (1957) aj. (Večerka, 2006: 34-37).

Nejnovějším etymologickým slovníkem češtiny je *Český etymologický slovník* (2001) Jiřího Rejzka (1964). Jeho slovník je užitečný především doplněním novější slovní zásoby.

Dalšími autory zasahujícími do etymologické problematiky byli a jsou např. Václav Vážný (1892-1966), Šimon Ondruš (1924), Lubor Králik (1967), který připravuje vydání

etymologického slovníku slovenského, nebo Václav Mareš (1922-1994).

Konají se také specializovaná etymologická symposia. První se odehrálo v SSSR v roce 1967 v Moskvě. Autoři, kteří se symposia účastnili, začali jako první vydávat specializovaný sborník o etymologii s názvem *Etymoloigija* (od 1963). Další symposia se uskutečnila např. v Lipsku (1972, 1977) či v Krakově (2001).

V České republice se také konají mezinárodní etymologické konference, ta první se konala k příležitosti stého výročí narození Václava Machka. Pořadatelem obvykle bývá etymologické oddělení Ústavu pro jazyk český. Další etymologické příspěvky jsou vydávány v běžných lingvistických časopisech (*Náše řeč*, *Slovo a slovesnost*, *Acta onomastica* atd.); (Večerka, 2006: 36-40).

4 Analýza českých etymologických slovníků

Ve své práci budu analyzovat čtyři české základní etymologické slovníky. Prvním je slovník Josefa Holuba a Františka Kopečného *Etymologický slovník jazyka českého* z roku 1952. Druhým je *Etymologický slovník jazyka českého* Václava Machka z roku 1968. Dalším je *Stručný etymologický slovník jazyka českého se zvláštním zřetelem ke slovům kulturním a cizím* Josefa Holuba a Stanislava Lyera z roku 1978. A posledním slovníkem je dílo Jiřího Rejzka z roku 2001 s názvem *Český etymologický slovník*.

Etymologické slovníky se mezi sebou liší rozsahem, obsahem i pojetím. Budu analyzovat slovníky podle kritérií, která shromáždil roku 1976 Yakov Malkiel (Večerka, 2006: 245; Erhart, Večerka, 1981: 175).

Prvním rysem je časová hloubka. Podle ní rozlišujeme slovníky jednostupňové, které při zkoumání zasahují pouze o jeden časový horizont hlouběji, než z jakého zkoumané slovo pochází, a vícestupňové, které při bádání využijí více časových rovin. To znamená, že vícestupňový slovník zkoumá české slovo např. ve fázi staročeské, slovanské, případně až indoevropské, kdežto jednostupňový slovník by se věnoval pouze fázi staročeské (Večerka, 2006: 245).

Dalším charakterem je projekce etymologické analýzy. Jde o orientaci na časové přímce, ta může být retrospektivní či prospektivní. Retrospektivní orientace postupuje proti běhu času, etymolog tedy najde nějaké slovo v určitém období a poté hledá jeho starší podoby a zdroje. Prospektivní orientace postupuje naopak po proudu času, etymolog vyhledá nejstarší podobu slova a další bádání směřuje k novějším formám. Je ovšem možný kompromisní stav, kdy slovník zachycuje obě podoby, kdy jsou slovníková hesla převzata a jejich podoba je doplněna jednak materiálem retrospektivním jednak prospektivním (Erhart, Večerka, 1981: 176-177).

Vymezení jazykové matérie, její výběr a uspořádání, může být zaměřeno na nejvýznačnější představitele dané jazykové rodiny, jeden jazyk ve spisovné podobě, v jeho dialektické podobě atd. Přes tento výběr jsou etymologické slovníky obecnější, nemohou se zabývat pouze jedním jazykem v jeho dané podobě, ani jediným jazykem jako takovým. Podstatou etymologie je srovnávání, bez komparace s ostatními jazyky se žádný etymologický slovník neobejde. Druhým zřetelem je hustota výběru. Autor se musí rozhodnout, jaký druh slovní zásoby chce obsáhnout, případně na jaké období se zaměří. Můžou tedy existovat slovníky frekvenční, kde se vyskytují pouze frekventovaná slova; spisovné, kde nalezneme jen spisovná slova, bez dialektismů; historickými, kde se nachází

výběr slov určitého období včetně archaismů; korpusový, kde je zpracována slovní zásoba přesně vymezeného souboru slov.

Většina slovníků je strukturována tak, že jsou v nich slova uspořádána abecedně, ale není to pravidlem. Některé slovníky mohou mít uspořádány abecedně pouze přípony a koncovky atd. Další rozdíl je v tzv. hnízdování, které spočívá v tom, do jaké míry jsou deriváty slov uváděny pospolu. Systém abecedního členění a také stupeň hnízdování jsou součástí tzv. velké strategie, která tvoří náplň etymologického slovníku.

Taktická preference záleží na vnitřní organizaci jednotlivých hesel. Kromě vlastního etymologického výkladu, tedy údajů o původu slova, mohou slovníky obsahovat i další informace, např. význam slova, slovo tvorbou, další členy hnízda, údaje o doložení, stylovou charakteristiku, bibliografické odkazy atd. Dále se také různí podoba zkratk, symbolů. Rozdíly panují také ve formální stavbě hesel, jako typ písma, odstavce, velikost písma atd. Dále se může lišit podoba grafické soustavy různých jazyků, toto rozhodnutí ale většinou nenáleží autorovi samotnému.

Pomocný aparát, jeho umístění a rozsah také záleží na autorovi. Bibliografické údaje jsou uváděny buď v poznámkách pod čarou, přímo v textu či samostatně na konci literatury. Další informace, jako pracovní metody, poznatky z různých disciplín atp. rovněž tvoří různé doplňkové rejstříky (Večerka, 2006: 246-249).

Touto klasifikací se budu řídit při následujícím rozboru čtyř českých etymologických slovníků. Na konci každé analýzy bude přesné znění hesla *káratí*, které znázorní rozdílnost mezi slovníky.

4.1 Etymologický slovník jazyka českého Josefa Holuba a Františka Kopečného

Etymologický slovník jazyka českého je vlastně rozšířenou verzí *Stručného slovníku etymologického jazyka československého*, který vydal Josef Holub roku 1933. Josef Holub ve spolupráci s Františkem Kopečným tento slovník přepracovali a v roce 1952 jej vydalo Státní nakladatelství učebnic v Praze.

Etymologický slovník jazyka českého je vícestupňový. Kopečný s Holubem se snaží vyložit hesla přes několik vývojových prahů. Např. heslo „*díže* (jazyk církevněslovansky *děža*, staročesky *diežě*), praslovansky *dížka* (na dojení mléka)... indoevropsky *dhoig'hā k dheig'h-* 'hnísti, tvořiti'...“ (Holub, Kopečný, 1952: 102). Dále jsou zde uvedeny varianty v dalších jazycích, převážně slovanských. Např. *kráva* (csl.

Krava z psl. *korva*). R. *koróva*, p. *krowa*, s. *krava*; bsl. lit. *karvė*... (Holub, Kopečný, 1952: 186).

Slovník využívá retrospektivní orientaci po časové ose. Vybrané heslo je zkoumáno dále do historie. Nalezená podoba slova je dále analyzována, dokud je možnost dohledání věrohodných pramenů pro jeho výklad. Např. „*neřest* (stč. *neřest*), psl. *ners-tъ*, pč. *nrěstъ* k bsl. základu *ners*-...“ (Holub, Kopečný, 1952:243).

Tento slovník vykládá slova české soudobé spisovné slovní zásoby bez dialektismů. Podstatou etymologie je ovšem srovnávání s dalšími jazyky, které se v etymologickém slovníku také objeví. Plní zde funkci služby, pomoci při komparaci.

Slovník Holuba a Kopečného je řazen abecedně. Navíc je zde po souboru lexikálních jednotek zařazen přehled přípon a koncovek, který je řazen od A po Ø (Ъ, Ъ).

Vnitřní organizace využívá metodu tzv. hnízdování. Heslo tedy obsahuje také slova příbuzná. Např. u hesla *voda* se vyskytují příbuzná slova *vod-ka*, *po-vod-eň*, *vod-ník*, *vod-nice*, *vod-árna*, *vod-ík*, *za-vodn-iti*, *vodoteč*, *vodní*, *vodn-atelnost* (Holub, Kopečný, 1952: 420). Aby se uživatel mohl orientovat i ve slovech, která nejsou uvedena jako slovníková hesla, je připojen index slov s odkazovými slovy. A to nejen českých, ale i cizích.

Jednotlivá hesla obsahují stručný sémantický výklad. Např. „*krč*: *Krč* (*osada na lesní mýtině*)...“ (Holub, Kopečný, 1952: 187).

V jednotlivých heslech se také objevují informace o slovtvorbě. Ty jsou naznačeny buď znaménky pro předpony a přípony, nebo je přítomná zkratka, která uvádí, že jde např. o složeninu. Např. *velký*... *vel-mi*, *ve slož. vel-*, *vele-*, *veleb-iti*, *vel-ký* a *vel-iký*, *velikán*, *z-velič-iti*...“ (Holub, Kopečný, 1952: 411).

Holub s Kopečným uvádějí také stylovou vrstvu, pokud jde o příznakový prostředek. Většinou se jedná o poznámku, že je slovo expresivní či lidové. Např. *čundr* (*lid. onom.-expres.*)...“ (Holub, Kopečný, 1952: 95).

V některých případech heslo obsahuje také údaj o způsobu a době doložení. Často v podobě odkazu ke konkrétnímu autorovi daného slova. Např. u odkazu *dusík* je připojena poznámka „*Presl*“, ve zkratkách se dozvíme, že toto slovo pochází z dokladů Josefa Jungmanna, ve kterých je spis, který sepsal Jan. Sv. Presl. (Holub, Kopečný, 1952: 56, 111).

Dále se v knize vyskytují různé symboly, např. hvězdička (*), hranaté závorky [], rozdělovací znaménko (-), kulaté závorky (), dvojtečky :, uvozovky „,“ atd.

Ve slovníku se také objevují všeobecné vysvětlující poznámky, zkratky a opravy a doplňky. Na posledních pěti stranách je přehled použité odborné literatury.

Holubův a Kopečného slovník je velmi nápomocný při objasnění etymologických souvislostí. Celý úvod je totiž věnován přehlednému stručnému zpracování jazykových skupin, historického hláskosloví, teorie kořenů a slovtvorby a změn v oblasti sémantiky.

Holubův a Kopečného Etymologický slovník jazyka českého je nejbliže k Machkovu slovníku, co se týče obsahu hesla. Nevěnují se ovšem archaismům, ani dialektismům, pouze soudobé slovní zásobě.

„**Káratí** (csl. karati), psl.: kár-ný (soud), slož. mravo-kár-ce (nov.). K psl. *kara, jež asi z pers. (= vojsko), do lit. karas „válka, spor“, kareivis „voják“, něm. Heer (ze st. hari , got. harjis). Csl. kara „spor“, karati se „svářit se“, r. kara „rozkaz“, karat' 'trestat', p. kara „trest“ (karać), s. karati. Vývoj významu (voj. zakročení – spor – trest) vedl ke sblížení s *kázati* (kázeň) a *káti se* (se střídovou variantou *pokora, pokořiti*)“ (Holub, Kopečný, 1952: 164).

4.2 Etymologický slovník jazyka českého Václava Machka

Etymologický slovník, který zpracoval Václav Machek, poprvé vyšel v roce 1957 ještě jako *Etymologický slovník jazyka českého a slovenského*. V roce 1968 byl Machkem přepracován na *Etymologický slovník jazyka českého*, který vydalo nakladatelství Academia.

Machkův slovník je vícestupňový. U jednotlivých hesel má vyhledané podoby slova v různých fázích jazyka, pokud jsou dohledatelné. Dále obsahuje paralely slova k různým jazykům, které uvádí, pokud obsahují společný základ. Nejčastěji jsou to ostatní slovanské jazyky, případně praslovanské jazyky, indoevropské jazyky či rekonstrukce indoevropského prajazyku. Např. slovo *osel* pochází ze staroslověnského a praslovanského *osъlbъ*. Společný základ je v těchto slovanských jazycích: slovensky *osol*, rusky *osěl*, ukrajinsky *osel*, polsky *osiol*, hornolužicky *wosol*, dolnolužicky *wosol*, srbocharvátsky *osao*, slovinsky *osel*, bulharsky *osel*. Toto slovo bylo přejato z góštiny z *asilus*. Z tohoto společného pramene je nejspíš také litevské *asilas*. Germánský základ *asila-* pak pochází z latinského *asinus*, přičemž došlo ke změně $n > l$ (Machek, 1971: 418).

Machek se dostává k jádru, ke společnému prazákladu. To znamená, že využívá retrospektivní orientaci. Od vyhledaného slova postupuje na časové přímce proti proudu a vyhledává jeho starší podoby.

Vymezení jazykové matérie je u Machka zaměřeno nejen na jazyk v jeho spisovné podobě, ale i v existujících dialektech. Např. „**pašák**, moravsky *paška*: *chlapík, ferina, kdo*

si rád hraje na pána...“ (Machek, 1971: 437). Machkův slovník lze označit za historický, jelikož využívá archaickou vrstvu slovní zásoby. Např. „**chvadžnůti** *staročesky* ‘vadžnouti, chřadnouti’...“ (Machek, 1971: 210).

Etymologický slovník jazyka českého je řazen abecedně. Součástí tzv. velké strategie je také systém tzv. hnízdování, které spočívá ve sdružení slova základového se slovy příbuznými. Machek tohoto systému také využívá. Např. heslo *cesta* obsahuje příbuzná slova *pocestný*, *rozcestí*, *scestí*, *scestný*, *úcestka* a *cestovati*. Samostatná hesla těchto příbuzných slov nejsou uvedena, ale na konci slovníku je seznam těchto hesel a odkaz k heslu, které je obsahuje.

Kromě vlastního etymologického výkladu obsahují Machkovy stati také sémantickou charakteristiku, pokud není zcela zřejmá, např. „**čokl** *lid. pes (menší)*...“ (Machek, 1971: 106).

V některých případech slovtvornou charakteristiku, např. „**velryba** *slož. (vel-, veliký) starého typu, kdy se mění rod. Staří ovšem nevěděli, že to je savec, jim byla ‘vele-rybou’*“... (Machek, 1971: 683).

Údaje o způsobu a době doložení, např. „**kostra** *toto slovo dnes tak důležité je teprve výtvor Preslův, u Jungmanna má jen 2 doklady z odborných spisů. Presl slovem kostra nahradil starší kostlives, koštěnec, cítil je tedy jistě jako odvozené od kost.*“ (Machek, 1971: 281).

Charakteristiku o stylové vrstvě, např. „**čokl** *skrže argot zločinců*...“ (Machek, 1971: 106).

Lokální specifikaci, např. „**hulovatý** *na sev.-v. okraji Čech: hrubý; kladně hulovatě tuze, valně*...“ (Machek, 1971: 190).

Pokud má další etymolog jiný názor, Machek ho uvádí, např. „**děva**... *děvou se rozumí mladá žena nevdaná, mateřstvím neobtěžená... z původního adjektiva dě(to)-vojъna, znamenalo by po ‘dětech toužící’... adjektivní povahou a zkrácením se vysvětlí i srbocharvátsky děvaja... Jiná domněnka o děvojě, děvaja: Zubatý 1.1.286.*“ (Machek, 1971: 116).

Také zde nalezneme bibliografické doklady, ze kterých Machek čerpal, např. „**nozdra**... *z ruštiny přejal Presl. Podle Havránka vzniklo do českého vědeckého jazyka ze srovnávacího česko-ruského seznamu Dobrovského.*“ (Machek, 1971: 402).

Machek také používá mnoho zkratek, a to zkratky obecné (včetně jazyků), zkratky děl použité literatury, zkratky nářečních slovníků a ostatních jazykových pramenů. Dále používá symboly, např. <, >, [] atd.

Machkův slovník je nejrozsáhlejší a jeho hesla nejobsáhlejší. Machek ovšem opomíjí novodobá přejatá slova. Jeho záměrem je výklad takové české slovní zásoby, u které lze předpokládat praslovanské až praevropské kořeny.

„**Káratí**, *kára*, *kárný*, *karatel*, *káranec*; laš. *kara* trest (jako v pol.), mor. *skárat'* ztrestati (sem i han. *Štárat káratí?*), msl. (a slc.) *karhat'* káratí má *h* od maď. *korhol* t/v; *d* v stč. (Lactifer) *kardati* a *t* ve vsl. *Kartac* t/v. – Všeslovanské: slc. *kárat'* trestati, r. *karat'*, dl. *karaś* atd., k tomu r. ukr. *kára*, pol. *kara* trest, sch. sln. *kar* trest, hana, svár (toto sln.). – Psl. *karajo karati*; je odvozeno od *kara*, což je utvořeno od *kořiti* (viz) náležitým odloučením v kořeni ($\bar{o} > \bar{a}$). Kuryłowicz RS 16.7, Sl.“ (Machek, 1971: 242).

4.3 Stručný etymologický slovník jazyka českého se zvláštním zřetelem ke slovům kulturním a cizím Josefa Holuba a Stanislava Lyera

Stručný etymologický slovník jazyka českého se zvláštním zřetelem ke slovům kulturním a cizím zpracovali Josef Holub a Stanislav Lyer. Dílo vydalo v roce 1966 Státní pedagogické nakladatelství.

Holubův a Lyerův slovník je vícestupňový, předkládá význam přes několik vývojových stupňů, ovšem dokládá pouze podobu z nejstaršího období, případně s jakým dalším jazykem heslo souvisí či z jakého jazyka slovo vyšlo. Např. „**moře** Vsl. Psl. **mor-je*, souvisí s nĕm. *Meer*, lat. *mare*. Srov. *marína*“ (Holub, Lyer, 1982: 322).

Slovník jde proti proudu času a odhaluje nejstarší podobu slova, která se dá doložit. Vykládá česká a cizí slova přejatá do české slovní zásoby až k praslovanským či indoevropským etymonům.

Holub a Lyer podávají výklad českého spisovného jazyka a zvlášt' se zaměřují na slova cizího původu, která byla v dosavadních slovnících opomíjena. Např. „**víkend** *konec týdne*. Z angl. *week-end*, slož. z *week* *týden* (souvisí s vice- vl. *střídání dnů*) a *end* *konec*. Srovn. *veksl*, *entlovat*.“ (Holub, Lyer, 1982: 507).

Slovník je uspořádán abecedně a také využívá systém hnízdování. V porovnání s předchozími slovníky jsou ovšem slova příbuzná přehledněji tučně vyznačena v rámci základového hesla. Např. **rigidní** *tuhý*. Z lat. *rigidus* od *rigere* *být tuhý* **rigidita** *tuhost* (z lat. *rigiditas*) **rigorózní** *přísný* (z lat. *rigorosus* od *rigor* *tuhost, přísnost*) **rigorózum** *přísná vědecká zkouška* (z lat. *rigorosum*); (Holub, Lyer, 1982: 420).

Hesla obsahují velmi stručný sémantický výklad. Např. „**polyglot** *znalec mnoha jazyků*. Z řec. *glōtta* *jazyk*; srov. *glottis*“ (Holub, Lyer, 1982: 383).

Ojedinele se ve statích objevují zjednodušené údaje o slovo tvorbě. Např. „**medvěd** Vsl. Psl. složenina med(v)ěďb = jedlík medu (v. med a jísti). Tabuová náhrada za ide. Slovo (lat. ursus, řec. arktos: srov. arktický, an-); tabuové je i něm. Bär (vl. „hnědák“). Lid. nedvěd (snad také tabuový zápor?)“; (Holub, Lyer, 1982: 308).

Stručný etymologický slovník neuvádí paralely k jiným slovanským či dalším jazykům, pokud s nimi původ slova přímo nesouvisí.

V některých případech se u hesla objevuje odkaz ke konkrétnímu autorovi slova. Např. „**dusík** (Presl)“; (Holub, Lyer, 1982: 144). Tyto odkazy se shodují se slovníkem Holuba a Kopečného, ze kterého byly nejspíš opsány.

Charakteristika stylového příznaku je omezena na údaj o expresivitě. Pokud je slovo stylově neutrální, není u něj žádná poznámka. Např. „**blinkat** zvracet. Expr. k blíti, které je praslov.“ (Holub, Lyer, 1982: 100).

V knize dále nalezneme seznam zkratk a použité literatury. V úvodu se autoři zmiňují o rozdílu mezi slovy domácími a přejatými, které doplňují přehledem jazyků indoevropských a jiných světových. Kromě těchto věcných informací se zde objevují také poznámky z historické mluvnice a seznam některých cizích slovních základů.

Stručný etymologický slovník podává jen elementární výklady. Jeho největším přínosem je zaměření na doposud opomíjená slova cizího původu. Ze všech slovníků má nejkratší stati, které obsahují pouze nejnütnější informace.

„**Káratí** Všeslov. (stsl. karati) trestat, zakazovat“ (Holub, Lyer, 1982: 233).

4.4 Český etymologický slovník Jiřího Rejzka

Český etymologický slovník Jiřího Rejzka vydalo nakladatelství Leda v roce 2001.

Rejzkův slovník je vícestupňový a uvádí obdoby z jiných jazyků. Např. „**hřeben**... Všesl. – p. grzebień, r. grében, s./ch. gré'ben. Psl. *greby (gen. *grebene) je odvozeno od *grebti 'hrabat, škrábat'...“ (Rejzek, 2001: 217).

Využívá retrospektivní orientaci a snaží se postihnout spisovnou soudobou českou slovní zásobu včetně slov přejatých.

Slovník je řazen abecedně a příbuzná slova se nacházejí přímo u základového hesla, tudíž je využíván princip hnízdování. Rejzkův slovník ale neobsahuje rejstřík příbuzných slov spolu s odkazy, kde je hledat. Pokud chce uživatel zjistit původ příbuzného slova, musí znát slovo základové. Např. u slova *led* se objevují odvozená slova *lední*, *ledový*,

ledovec, leden, lednice, lednička, ledovatý, ledovatět, zledovatělý, ledovat, ledoborec (Rejzek, 2001: 335).

Rejzek podává několikaslovný sémantický výklad. Např. „**kaučuk** ‘surovina k výrobě gumy’...“ (Rejzek, 2001: 269).

Dále se zde nachází objasnění o způsobu a době doložení. Např. „**ledňáček** *podle něm. Eisvogel, vlastně ‘lední pták’, což je ovšem jen lid. etym. (asi podle toho, že klade vejce již brzy na jaře). Původní sthn. název je īsa(r)nfogal, doslova ‘železný pták’ (podle kovového lesku jeho křídel) (Ma²).*“ (Rejzek, 2001: 335). Zde autor uvádí způsob doložení. Jednak že se jedná o lidovou etymologii, jednak uvádí konkrétní zdroj – v tomto případě Etymologický slovník jazyka českého Václava Machka, a to přepracované vydání z roku 1968.

Rejzek uvádí několik rozšířenějších dialektismů. Např. **ogar** *nář. ‘kluk, chlapec’...* (Rejzek, 2001: 424).

Slovník také obsahuje informace o stylové vrstvě. Např. „**packat** *ob. expr. ‘kazit, babrat’...* (Rejzek, 2001: 439).

Dále se v knize objevuje seznam zkratk jazyků i ostatních zkratk a seznam základní literatury. Také vysvětluje některé cizí termíny a význam značek a výslovnost méně obvyklých znaků.

Rejzek dále přehledně zpracoval problematiku jazykových rodin, jazykových změn hláskových a psychologické povahy.

Rejzkův slovník má nejbliže k pojetí Holuba-Kopečného. Usiluje o objasnění původu části současné české slovní zásoby i s novými přejatými slovy a také evropeismy, které uvádí v abecedním řazení předpon (*a-*, *ante-*, *anti-*...), ale jsou tam obsažena také samostatná hesla začínající těmito předponami (např. *antidatovat*, *antipatie* aj.).

„**Kárat**, *kárný, káravý, karatel, karatelský, pokárat*. Vsl. – p. *karać*, r. *karát*, s./ch. *karati*. Psl. **karati* je odvozeno od **koriti* (kořit↓) obvyklým zdĺoužením v kořeni (B5). Srov. např. ↑hárat – ↑hořet“ (Rejzek, 2001: 264).

5 Návrhy cvičení z etymologie pro druhý stupeň ZŠ

V této kapitole se pokusím navrhnout několik cvičení poučující o etymologii pro druhý stupeň základní školy. Tato cvičení by měla seznámit žáky s etymologií jako lingvistickou disciplínou a především s prací s etymologickými slovníky.

Jelikož je etymologie asi nejoblíbenější lingvistickou disciplínou široké veřejnosti, existuje předpoklad, že se s ní děti v budoucnu setkají.

Ve cvičeních se zaměřím na výklad dnů v týdnu, měsíců a některých nejdůležitějších svátků.

5.1 Cvičení č. 1 – dny v týdnu

Očíslováním seřadte dny v týdnu za sebou podle informací, které poskytuje slovníkové heslo. Všimněte si variant k jiným jazykům tučně vyznačených a určete, ke které jazykové rodině a skupině uvedené paralely patří. Správnost ověřte v Českém etymologickém slovníku Jiřího Rejzka.

- a) Všeslovanské – **polsky** *pięć*, **rusky** *пять*, **srbsky/chorvatsky** *пѐт*, staroslověnsky *pęty*. Praslovansky **pęty* má základní tvar podle řadové číslovky **pęty*. Srovnání **litevského** *penktas*, **latinského** *quīntus* ‘pátý’. Vše z indoevropského **penk^hto-*.
- b) Všeslovanské – **polsky** *wtorek*, **rusky** *вторник*, **slovinsky** *tórek*, **srbsky/chorvatsky** *útorak*. Základem těchto podob je praslovanské **vъtorъ* ‘druhý’.
- c) Všeslovansky – **polsky** *niedziela*, **rusky** *недѣlja* ‘týden’, **chorvatsky** *nedjelja*, staroslověnsky *nedělja*. Slovansky **neděl’a* je křesťanský název pro sedmý, nepracovní den (viz *ne* a *dílo*). Ve většině slovanských jazyků (zvláště v pravoslaví) i ve významu ‘týden’.
- d) Všeslovanské. Asi zavedeno až v křesťanské době podle **německého** *Mittwoch*, vlastně ‘střed týdne’.
- e) Stejně jako **polsky** *sobota*, **rusky** *суббота*, **chorvatsky** *súбота*, staroslověnsky *sobota* přejato v počátku křesťanství ze středolatského *sabbata*, *sabbatum* a to přes **řecké** *sábbaton* z hebrejštiny *šabbāth* ‘odpočívát’. V křesťanství se jako den odpočinku slaví den Kristova vzkříšení, sobota označuje den předchozí.

- f) Všeslovanské – **polsky** *poniedziałek*, **rusky** *poneděl'nik*, **chorvatsky** *ponédjeljak*, staroslověnsky *poneděl'nikъ*. **Český** tvar je z původního **poneděl'je -e-* v dlouhém slově vypadlo. Motivace je všude stejná – ‘den po neděli’.
- g) Všeslovanské. Praslovansky **četrvertъ* vychází z indoevropského **k^ueturto*, srov. i **litevské** *ketvirtas*. **Latinsky** *quārtus*, **řecky** *téartos*. Dále viz *čtyři*.

Díky tomuto cvičení se žáci dovědí motivaci vzniku názvů dnů v týdnu a zopakují si rozdělení jazykových skupin a rodin. K ověření poslouží etymologický slovník, ve kterém se budou muset zorientovat a naučit se s ním pracovat (Rejzek, 2001: 487, 693, 608, 119, 463, 588, 406).

5.2 Cvičení č. 2 - měsíce

Zamyslete se nad názvy měsíců a přiřaďte uvedené měsíce ke správným výkladům. Správnost si ověřte v Etymologickém slovníku jazyka českého Václava Machka.

leden	únor	březen	duben	květen	červen
<i>‘za říje vysoké zvěře’</i>	<i>‘sběr červce’</i>	<i>‘ledný měsíc’</i>	<i>‘žňový měsíc’</i>	<i>‘rašení bříz’</i>	<i>‘siné dny’</i>
<i>‘padá listí’</i>	<i>‘rašení dubů’</i>	<i>‘květný měsíc’</i>	<i>‘noření ledu’</i>	<i>‘červené bobule’</i>	
červenec	srpen	září	říjen	listopad	prosinec

Děti po splnění této úlohy poznají, že ne všechny etymologické výklady jsou zcela objasněné (*červen* a *červenec* – uvedené varianty ‘sběr červce’ a ‘červené bobule’ mohou patřit jak k červnu, tak k červenci – nejasné) a některá slova mohou mít stejný původ (*září* a *říjen* – obojí ze ‘zvěř v říji’). Machkův slovník jim k této problematice podá nejrozsáhlejší vysvětlení ze všech etymologických slovníků, proto je ke kontrole nejvhodnější (Machek, 1971: 324, 669, 72, 132, 312, 99, 572, 710, 532, 335, 484).

5.3 Cvičení č. 3 – svátky

Nejznámějšími a nejoblíbenějšími svátky v roce jsou Vánoce a Velikonoce, se kterými jsou spojeny různé tradice. Přiřaďte uvedená hesla vybraná z etymologického slovníku, která jsou pro tyto svátky typická. Své poznatky podložte vyhledáním

jednotlivých hesel v Etymologickém slovníku jazyka českého Josefa Holuba a Františka Kopečného.

Vánoce:

Velikonoce:

- a) Praslovanské **mazati* souvisí s německým *machen* a anglickým *make* ‘dělat‘ (původně asi ‘lepit z hlíny‘), bretonsky *meza* ‘hníst‘, řecky *mássō* ‘hnětu, zadělávám (těsto)‘, *magma* ‘uhnětená masa‘, vše od indoevropského **mág-* ‘hníst, lepit‘.
- b) Z ‘vánoční houska‘
- c) Původně asi jméno zvyku, pak nástroje; pošlehaní má magicky přenést jarní sílu z rostlinstva na lidi, má je pomladit, zmladit.
- d) Český tvar je asi z **jemelbje* s redukcí v první slabice. Vše je to asi od indoevropského slovesného základu **em-* ‘brát, chytat‘, motivací může být parazitický způsob života rostliny či fakt, že z jejích bobulí se dělal lep na ptáky.
- e) ‘čtená či zhudebněná část evangelia o Kristově umučení‘. Z pozdnělatinského *passiō* ‘utrpení‘ od *patī* ‘trpět, snášet‘.
- f) V tomto významu jen česky. Staročesky spíš *dřevo* (jeho ekvivalenty v tomto významu i v jiných slovanských jazycích).
- g) Přejetí z latinského *calendae* ‘první den v měsíci‘ u pohanských Slovanů byly tímto slovem označovány jakési slavnosti spojené se zimním slunovratem, v křesťanství pak byl termín přenesen na Vánoce a následující svátky.
- h) Praslovanské **zajęcb* nemá jednoznačný výklad. Nejpřijatelnější se zdá vyjít z indoevropského **ghōiŋko-*, což je odvozenina od **ghei-* ‘živě se pohybovat, skákat‘.
- i) Slovo východočeské, ‘červené velikonoční vejce‘. Ve staročeštině doloženo jen u Klareta, ale s nejasným významem; nicméně je tam mezi termíny církevními. Od *krásliti* z **krásniti*, dokud *krásný* znamenalo i u nás ‘červený‘.
- j) Praslovanské ne zcela jisté **korpъ* dalo očekávané výsledky jen v jihoslovanském a částečně východoslovanském, zatímco jinde jde asi o výpůjčky z německého *Karpfen*. V č. došlo k přesmyku souhlásek *-rp>-pr*.

Žáci si připomenou tradice a zvyky, které se pojí s nevýznamnějšími svátky a poznají, jakým způsobem jsou sepsána hesla v etymologickém slovníku. Za použití komparace musí domyslet základní heslo. Díky ověření správnosti za pomoci dalšího z etymologických slovníků žáci získají přehled o výstavbě hesel jednotlivých slovníků (Holub, Kopečný, 1952: 218, 407, 286, 156, 266, 355, 176, 430, 185, 163).

Závěr

Etymologie je, jak píšou v předmluvách všichni autoři etymologických slovníků, nejoblíbenější lingvistickou disciplínou laiků. Téma *Etymologie a její pojetí v češtině* jsem si vybrala především proto, že i mě velmi zajímá původ slov. Myslím si, že etymologii jistě využiji v pedagogické praxi jako zajímavé doplnění probírané látky.

Díky bakalářské práci jsem zjistila, co si přesně pod pojmem etymologie představit a také, že etymolog využívá v podstatě všechny lingvistické disciplíny, a proto není jednoduché sumarizovat klíčové informace popisující pouze etymologii. Při této analýze jsem si tedy rozšířila znalosti nejen z etymologie, ale mimo jiné také z vývoje jazyka, slovotvorby a rozdělení jazyků.

Při objevování historie tohoto jazykovědného oboru jsem odhalila, že česká etymologie má hluboce zakořeněnou tradici a její slovníky jsou na vysoké úrovni.

Praktická část mé kvalifikační práce spočívala v porovnávání jednotlivých slovníků. Zjistila jsem, že díky rozmanitému vymezení jazykové matérie má česká slovní zásoba hustě pokrytou síť etymologických výkladů.

Úlohy, ve kterých by se žáci dozvěděli o etymologii, jsem zaměřila na vysvětlování etymologického původu dnů v týdnu, měsíců a svátků. Tento výběr je dle mého názoru použitelný na celém druhém stupni základní školy. Doufám, že cvičení, která jsem vymyslela a zpracovala, někdy využiji v praxi.

Resumé

Ve své bakalářské práci jsem se pokusila vymezit etymologii jako lingvistickou disciplínu. Má práce je rozčleněna na pět kapitol, přičemž dvě z nich mají praktický charakter.

První tři kapitoly se věnují teoretickému rozboru etymologie. Sumarizují v nich odbornou literaturu etymologie, vymezují základní etymologické pojmy a popisují vývoj české etymologie v evropském kontextu.

Ve čtvrté kapitole analyzuji čtyři české etymologické slovníky a porovnávám jejich uspořádání za pomoci daných kritérií. V poslední kapitole udávám návrhy cvičení z etymologie pro druhý stupeň základní školy, které by mohly být využity v praxi.

Cizojazyčné resumé

In my Undergraduate Thesis my aim was to define etymology as a linguistic discipline. My thesis is divided into five chapters where two are linguistics in practice.

First three chapters are dedicated to theoretically analyzing etymology. I summarize there technical literature of etymology, define basic etymological terms and describe development of Czech etymology in European context.

In the fourth chapter I analyze four Czech etymological dictionaries and compare their arrangement using particular criteria. In the last chapter I suggest practical exercises devoted to etymology for upper primary school students that could be used in practice.

Seznam zkratek

aj.	a jiné
angl.	anglický
atd.	a tak dále
bsl.	baltoslovanský
csl.	církevněslovanský
dl.	dolnolužický
etym.	etymologie
expr.	expresivní
han.	hanlivý
ch.	chorvatský
ide.	Indoevropský
laš.	lašský
lat.	latinský
lid.	lidový
lit.	litevský
maď.	maďarský
mor.	moravský
např.	například
nář.	nářečí
něm.	německý
ob.	obecně
p.	polsky
pč.	pračeský
pers.	perský
psl.	praslovanský
r.	rusky
řec.	řecky
s.	srbský
sch.	srbochorvatský
slc.	slovenský
sln.	slovinský
slož.	složenina

srov.	srovnání
st.	za stara
stč.	staročeský
sth.	starohornoněmecký
stsl.	staroslověnský
tzv.	takzvaně
vsl.	všeslovanský

Použitá literatura

- 1) ERHART, Adolf; VEČERKA, Radoslav. *Úvod do etymologie*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, n. p., 1981. ISBN 14-642-81
- 2) GALAŠOVÁ, Aneta. *Využití etymologie na 2. stupni základní školy*. Olomouc, 2011. 9 s. Bakalářská práce (Bc.). Univerzita Palackého v Olomouci, Fakulta pedagogická. Dostupné také z: http://theses.cz/id/8il2wn/Bakalsk_prce.pdf, vyhledáno 15. 2. 2013.
- 3) HOLUB, Josef; KOPEČNÝ František. *Etymologický slovník jazyka českého*. Praha: SNU, 1952.
- 4) HOLUB, Josef; LYER, Stanislav. *Stručný etymologický slovník jazyka českého se zvláštním zřetelem k slovům kulturním a cizím*. 2. vydání. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, n. p., 1982. ISBN 14-518-82
- 5) KOL. AUTORŮ. *Akademický slovník cizích slov*. Praha: Academia, 1997. ISBN 80-200-0607-9
- 6) KOL. AUTORŮ. *Encyklopedický slovník češtiny*. Praha: NLN, 2002. ISBN 80-7106-484-X
- 7) KOPEČNÝ, František. Etymologie slova отрокъ. *Slovo a slovesnost*. 1973, roč. 34, č. 1. ISSN ISSN 0037-7031. Dostupné také z: <http://sas.ujc.cas.cz/archiv.php?art=3945>, vyhledáno 23. 3. 2013.
- 8) KOPEČNÝ, František. Úvod do etymologie. *Naše řeč*. 1976, roč. 59, č. 3. ISSN 0027-8203. Dostupné také z: <http://nase-rec.ujc.cas.cz/archiv.php?art=5916>, vyhledáno 5. 2. 2013.

- 9) MACHEK, Václav. *Etymologický slovník jazyka českého*. 3. vydání z roku 1971. Praha: NLN, 1997. ISBN 80-7106-242-1
- 10) MAREŠOVÁ, Hana. *Etymologie. Základy historické mluvnice češtiny*. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci, 2009. ISBN 978-80-244-2028-8
- 11) PEREGRIN, Jaroslav. O čem je sémantika? *Slovo a slovesnost*. 1994, roč. 55, č. 2. ISSN 0037-7031. Dostupné také z: <http://sas.ujc.cas.cz/archiv.php?art=3571>, vyhledáno 2. 3. 2013.
- 12) REJZEK, Jiří. *Český etymologický slovník*. Voznice: Leda, 2001. ISBN 80-85927-85-3
- 13) REJZEK, Jiří. Lidová etymologie a česká náboženská terminologie. *Naše řeč*. 1995, roč. 78, č. 5. ISSN 0027-8203. Dostupné také z: <http://nase-rec.ujc.cas.cz/archiv.php?art=7268>, vyhledáno 23. 3. 2013.
- 14) SKALIČKA, Vladimír. Vztah morfologie a syntaxe. *Slovo a slovesnost*. 1957, roč. 18, č. 2. ISSN 0037-7031. Dostupné také z: <http://sas.ujc.cas.cz/archiv.php?lang=en&art=885>, vyhledáno 2. 3. 2013.
- 15) VÁŽNÝ, Václav. Úvahy nad novým českým etymologickým slovníkem, II. *Naše řeč*. 1958, roč. 41, č. 9-10. ISSN 0027-8203. Dostupné také z: <http://nase-rec.ujc.cas.cz/archiv.php?art=4657>, vyhledáno 5. 2. 2013.
- 16) VEČERKA, Radoslav. *K pramenům slov: Uvedení do etymologie*. Praha: NLN, 2006. ISBN 7106-858-6